

**RUSİYANIN
ƏRZURUMDAKI
BAŞ KONSULU
MAYEVSKİNİN
QEYDLƏRİ**

**«Azərbaycan» nəşriyyatı
Bakı - 1995**

Q 11 (95)

Tərcümə edən **Vasif Quliyev**
Redaktoru **Sarvan Ağayev**

Q 11 (95)

«Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri» - Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995

Q 4804000000 - 011(95)
Sifarişlər

M 670 (07) – 95

© «Azərbaycan» nəşriyyatı
«Şuşa» şirkəti, 1995.

MÜNDƏRİCAT

➤ Sasunda hadisələr	s. 6
➤ Erməni məsələsində ingilis siyasətinin dönüşü	s. 8
➤ 1896-cı ilin əvvəli və Van vilayətində 1896-cı il iyun hadisələrindən əvvəlki dövr	s. 8
➤ Van şəhərində 1896-cı il iyun hadisələri	s. 9
➤ 1901-ci il noyabrın 11-də Andranikin quldur dəstəsinin mühasirəyə alınması	s. 10
➤ Erməni təşviqatçılarının onillik fəaliyyətlərinin nəticəsi	s. 10
➤ Erməni katolikləri	s. 11
➤ Kürdlərin vəziyyəti	s. 12
➤ Kürdlərin ermənilərə münasibəti	s. 12

Erməni şəhər əhli layiqli rəqiblər - yunanlar yaşamayan şəhərlərin əhalisinin əsas ticarət sinfini təşkil edirlər. Erməni sənaye sahibkarları və sənətkarları həm də şəhərlərdə cəmləşirlər. Başqaları kimi onlar da burda öz istehsallarını mümkün qədər yaxşılaşdırmaq məqsədilə məlum proporsiyalar yaradırlar.

Şəhər ermənilərinin xarakterində yalnız lap yaxın keçmişdə onlarda meydana çıxan bəzi cizgiləri qeyd etmək lazımdır. Az təhsillə bağlı, heç olmasa, ibtidai prixod məktəbində oxuyan şəhərli erməni öz millətinin siyasi əhəmiyyəti haqqında yüksək fikirdə olur. Ümumiyyətlə, çox qərribə təkəbbür, lovğa ədə, özündən bədgümanlıq onlara xas olan xüsusiyyətlərdir. Ermənilər Türkiyənin zülmü altında olduğundan heç bir siyasi rol oynamasalar da, elə güman edirlər ki, gələcəkdə erməni milləti mütləq dirçələcək və layiqli siyasi vəziyyət əldə edəcək. Şəhər erməniləri, xüsusilə də, gənclər arasında hər cür siyasətlə, ümumiyyətlə, müxtəlif lovğa, siyasi fırıldaqlarla məşğul olan çoxlu erməniyə rast gəlmək olar.

İnqilabçı quldur dəstələri kimlərdən ibarət idi? Öz vətəninə mənafeyini, öz ailələrini, öz dini əqidələrini qoruyan adamlardan? Qətiyyəti yox! Əksər hallarda bunlar əsas təşviqatçıların, ümumiyyətlə, onların fəaliyyətinin Türkiyə ermənilərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa yox, əksinə, yalnız ağırlaşdırmağa qadir olan, hətta ən sadə şeyi olduqca dayaz başa düşən və başa düşməyən adamları qızıqdırıcı söhbətləri ilə çaşıdıran şəhər gənclərinin tör-töküntüsü idilər.

Türkiyədə ermənilərin məzlum vəziyyətlərindən şikayətləri həmişə azadlıqdan, təhlükəsizlikdən və əmin-amanlıqdan kifayət qədər istifadə edən şəhər ermənilərinə qətiyyəti aid edilməməlidir. Onların ictimai vəziyyəti hər cəhətdən kifayət qədər yaxşı idi.

Kəndli ermənilər bir qədər başqa şəraitdə yaşayırlar. Artıq deyildiyi kimi, onlar, əsasən, əkinçiliklə məşğul idilər. Sahələrin suvarılma sistemi, rəncbərliliklə məşğul olmaq burda yaxşı gəlir gətirir və tamamilə qorxusuz yaşayışı təmin edirdi. Cəsarətlə demək olar ki, Türkiyənin erməni kəndliləri həmişə kifayət qədər ərzaq vəsaiti ilə təmin olunurdular və onların maddi rifah halı heç olmasa, Rusiyanın orta zonalarında yaşayan rus kəndlilərinin maddi rifah halından yüksək idi. Lakin o faktı da qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlardan başqa, Asiya Türkiyəsinin bütün kənd əhalisi oğurluqla, qarətlə məşğul olan kürd əhalisinin azgün elementlərinin özbaşınalıqlarından kifayət dərəcədə qorunmuşdu... Bu, ancaq hələlik onu deməyə imkan vermir ki, erməni kəndliləri həmişə kürd talanı qorxusu altında yaşayırdılar. Həyat üçün bu cür dözülməz şəraitdə Türkiyənin erməni əhalisi mütləq azalmalı, nəslə kəsilməli və nəhayət, bəlkə də, hətta tamamilə yox olmalı idi...

Ölkədə vətəndaşlıq zəif inkişaf etdiyinə görə bəzi erməni kəndlərinin sakinləri özlərini türk məmurlarından çox nüfuzlu olan kürd bəylərindən asılı hiss edirdilər.

Kürdlər və ermənilər arasında 1895-1896-cı illərdə süni surətdə düşmənçilik törədilmişdi. Bu haqda daha müfəssəl məlumatı sonrakı hadisələrdən öyrənəcəyik.

Erməni ruhaniləri haqqında bir neçə söz deyək: Onların dini fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətsizdir. Lakin elə bil bunun əvəzinə, onlar həmişə milli ideyaların saxlanması üçün səylə çalışırlar. Şərqi başqa xristian xalqlarında olduğu kimi, ermənilərdə də yüz illər ərzində milli ideyalar tək-tək adamlarda, lakin çoxlu monastırın himayəsi altında yaşayırdı. Burda ruhanilər xristianlar və müsəlmanlar arasında milli qırğının saxlanması üzərində "Allah" sözünün yayılması qədər çalışmırdılar. Kilsə məktəbləri və məktəblər, ümumiyyətlə, bu sahədə ruhanilərə fəal surətdə kömək edirdilər... Şərq xristianları əsas xristian prinsipləri əsasında məlumatdan, ümumiyyətlə, məhrum olmuşdular və onlarda çox inkişaf etmiş milli hissənin yerini tutmuşdu.

Ermənilər özlərini insan hüquqlarının və qanunlarının müdafiəçisi adlandırmaq, ümumiyyətlə, Şərqdə özlərinə bir qədər nüfuz qazandırmaq üçün fəal surətdə vurnuxurdular. Və ermənilər gurultulu, şirnikdirici çıxışların hipnozu altında yenidən inqilab yoluna çıxsaydılar və yenidən o qədər insan həyatını və 1895-1896-cı illərdə olduğu kimi xalqın o qədər var-dövlətini boş yerə məhv etsəydilər, hətta Fransanın mahir nətiqləri vicdan əzabının əlamətlərini hiss etməzdilər.

1895-1896-cı illərdəki səbəblər, Asiya Türkiyəsinin bir çox vilayətlərindəki qarmaqarışq vəziyyət burda əhalinin daha varlı sinifləri sırasındakı ermənilərin məzlum vəziyyətinə heç də həmişə aid edilmir. Ermənilərin inqilabi hərəkəti onların məşhur siyasi yetkinliyinin, milli-azadlıq və separatizm ideyalarının güclü surətdə oyanmasının və nəhayət, Qərbin mədəni dövlətlərinin bu ideyaları amansız istismarının nəticəsi idi.

1894-cü ilin əvvəlində erməni məsələsinin vəziyyətini çox gözəl təsvir edən və qismən sonrakı hadisələr haqqında qabaqcadan fikir söyləyən Fransanın İstanbuldakı diplomatik nümayəndəsi Kambonun məlumatından bir parça misal gətirək:

"Londonda ermənilər yaxşı bir üsul tapmışdılar. Qladstonun kabineti narazı adamları bir yerə toplamış, onları qruplara bölmüş, qayda-qanunu öyrətmiş və öz köməyini əsirgəməyəcəyini vəd etmişdi. Həmin vaxtdan təbliğat komitəsi Londonda təsdiq olunmuş və burda müvafiq təlimatlar almışdı. Erməni kütləsinin beyninə çox sadə iki ideyanı - milli və azadlıq ideyasını yeritmək lazım idi. Onları təbliğ etmək üçün komitələr işə girişmişdi... və beləliklə, bir neçə il ərzində bütün Ermənistanda gizli cəmiyyətlər geniş yayılmışdı. Burda türk idarələrinin nöqsanları və çatışmazlıqları təbliğ olunur, erməni xalqında isə milli və istiqlal ideyaları oyadılırdı ("1893-1897-ci illərdə erməni məsələləri", səh. 11-12).

Kambon tamamilə aydın bir surətdə deyir ki, erməni komitələri erməni kənd kütlələrinin şüuruna millətçilik, azadlıq və muxtariyyət ideyalarını yeritmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürmüşlər. Türk idarələri erməni təşviqatçılarının bu cür fəaliyyətinə, Türkiyənin dövlət əsaslarının dağıdılmasına yönəldilmiş fəaliyyətinə necə münasibət göstərməli idi?

Avropa ölkələrinin təkidi ilə o, son onilliklərdə azad olandan sonra yenidən quldur dəstələrinin sıralarına dərhal daxil olan yüzlərlə siyasi təşviqatçını neçə dəfə azad etmişdi... 1896-cı ilin avqust ayında erməni daşnak komitəsinin mətbuat azadlığından qabaq buraxdığı bəyannamədə Ermənistan üçün lazım olan şeylər tələb olunan on iki paragrafdan ibarət proqram vardı. Bəyannamələr belə tamamlanırdı: "Biz öləcəyik, bunu bilirik. Lakin erməni millətinin iliyinə qədər işləmiş inqilab ruhu bizim insan hüquqlarını əldə etməyimizə və sonuncu erməni saq qalana qədər Sultan taxt-tacını qorxutmaqdan əl çəkməyəcəyik!" Sonra da belə bir imza qoyulmuşdu: "Erməni "Daşnaksutyun" inqilabçıları federasiyasının Konstantinopol Mərkəzi Komitəsi".

Balkan yarımadasının xalq qəhrəmanları bizə kifayət qədər məlumdur. Bəs ermənilərin xalq qəhrəmanları haqqında bir şey eşitmişikmi? Azadlıq uğrunda onların mübarizlərinin adı harda çəkilir? Heç harda. Nə üçün? Ona görə ki, bu mübarizlər öz xalqının xilaskarları kimi yox, daha çox onun cəlladları kimi rol oynamışdılar. Erməni quldur dəstələri, bir qayda olaraq, hərc-mərclik, qırğın törədir, sonra isə qaçıb gizlənirdilər. Ermənilərin əllərindəki silah onların maskalanması üçün idi, əliyalın erməni kütlələri isə öz silahlı peşə yoldaşlarının qəhrəmanlıqları üçün sonralar öz qanları və var-dövlətləri ilə cəzalarını çəkməli idilər.

Londonda erməni məsələsinin gələcəyi haqqında çox güman ki, erməni hərəkətinin bütün gedışindən, onun ümumi uğurundan asılı olaraq, bəzi adamların yalnız ümumi təsəvvürləri vardı və ona münasib kömək göstərmək də nəzərdə tutulurdu. Hər şeydən əvvəl, ortada uzunsürən, qanlı hərc-mərcliyin, ciddi qarmaqarışıqlıqların olması lazım idi. Bəs buna neçə hazırlaşmışdılar?

Mən artıq yuxarıda qeyd etdim ki, 1890-cı ilin əvvəlinə yaxın erməni əhalisinin qismən toplaşdığı Asiya Türkiyəsinin demək olar ki, bütün böyük yaşayış məntəqələrində öz ideyalarını cidd-cəhdlə təbliğ etməyə və əhalini qarşıdakı qanlı hadisələrə hazırlamağa başlayan "Hnçak", "Daşnaksutyun" və "Armırnakan" inqilabi təşkilatlarının üzvləri meydana çıxmışlar...

Ən elementar məktəbdən tutmuş ən ali erməni məktəbləri Avropanın paytaxt şəhərlərində elektrizasiya edilmiş erməni təşviqatçılarının qaynar fəaliyyət meydanına çevrilmişdi. Müəllim heyəti vətənpərvərlik mədhiyyələri və mahnılarını, kəskin satiraları və təmsilləri, müsəlmanların kin oyandıran ağalığına qarşı ədavət hissini və heç kəsə məlum olmayan fantastik xülyaları yeniyetmələrdə alovlandıraraq onların ehtiraslı ürəklərinə yeridirdilər. Beləliklə, ən az bir müddətdə (üç-dörd ildə) onların yaratdığı xülyaların müdafiəsi üçün qanlı qəhrəmanlıqlara hazır olan azgın gənclər meydana çıxmışdı.

Bu komitələrin proqramları yalnız üsyan və qantökmə nöqtələrində birləşirdi. 1890-cı il sentyabrın axırında Türkiyə sərhədlərində, Kağızman yaxınlığında sayıq Qafqaz polisinin və sərhəd qoşunlarının nəzarətindən yayınan Peterburq universitetinin tələbəsi Sərkis Kukunyanın komandası altında 80-90 adamdan ibarət erməni quldur dəstəsi toplaşır. Bu quldur dəstəsinin bir hissəsi Peterburqda oxuyan erməni gənclərinin arasından cəlb edilmiş, qalan könüllülər isə Qafqazın cənub sərhədlərindən gəlmişdi. Çox güman ki, nə onun başçısının, nə də silahdaşlarının heç birinin Türkiyənin nə olduğu, onun dövlət sərhədinin neçə qorunduğu, kürdlərin kim olduğu, ümumiyyətlə, sərhəd rayonunun topografiyasının neçə olduğu və sərhədi dərhal keçəndən sonra lazımı şərait haqqında heç bir təsəvvürləri yox idi. Bu cür məlumatlar, görünür, çox da vacib hesab olunmurdu. Hamı yalnız bir fikirlə - Türkiyə ərazisində mümkün qədər çox qanlı qəhrəmanlıq göstərməklə məşğul idi və bu da onları cuşa gətirmişdi.

Lakin bir yerə yığılmaq kimi dağılmaq da hiss olunmurdu. Quldur dəstəsi müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi və olduqca uzunsürən atışmadan və bizim azacıq itkimizdən sonra 43 nəfərlə birlikdə onların başçısı Kukunyan da tutulub, Qars həbsxanasına göndərildi...

1892-ci ildə. İrana yollar axtarılıb tapılmasında onlar (komitələr) kontrabanda ilə məşğul olmağa başladılar. Vaxtı gələndə yollara nəzarət etmək üçün postlar qoyulurdu. Adətən, onlar türk sərhədi yaxınlığındakı bir kəndə yığışırdılar.

Vaxtı gələndə düşərgələrə oxşar bir şey düzəldirdilər. Ayrı-ayrı erməni inqilabçı dəstələri, adətən, türk sərhədinə yaxın bir kəndə toplaşır və sonra gecə bələdçilərinin köməyi ilə artıq Türkiyə həududlarına yaxın erməni kəndlərinə çatırdılar. Burda onlar müvəqqəti daldalanacaq tapır və sonra gecələr təmiz erməni kəndləri ərazisinə düşərək irəli gedirdilər.

Ümumiyyətlə, erməni inqilabçılarının düzəlddikləri şeylərin hamısı kimi bu kəndlərin taleləri də kədərli idi. İngiltərənin Vanda olan vitse-konsulunun bir neçə məlumatında onlardan birinin adı çəkiliirdi və ehtimal ki, bu kənd İrandan Türkiyəyə qədər erməni təşviqatçılarının yolunda müəyyən və uzunmüddətli rol oynamışdı.

1895-ci il sentyabrın əvvəlində inqilabçı quldur dəstəsi İran sərhədini keçib bir kənddə yerləşdi... kürd dəstəsinə xəbər verildi və onlar gəlib çıxdılar. Kürdlər öz planlarını erməni quldur dəstəsi üzvlərinin başa düşməsinə imkan vermədilər və heç bir şey olmayıbmiş kimi, oturub çörək yeməyə və atlarına yem verməyə hazırlaşdılar. Yemək hazır olanda açıq havada, tələsik düzəldilmiş at bağlanan yerin yaxınlığında süfrə arxasında əyləşdilər. Erməni inqilabçıları onlar üçün tələ qurulduğunu anlayaraq qorxulu bir təşəbbüs irəli

sürmək qərarına gəldilər. Burda baş verən hadisələr haqqında mən sonra tam etibarlı bir adamdan eşitdim. Erməni qəhrəmanları tüfənlərini dolduraraq sığındıqları daxmadan gizlicə çıxdılar və kəndin əyri-üyrü küçələri ilə xəlvətcə 40-50 metr məsafədə kürd dəstəsinə yaxınlaşaraq qəfildən atəş açmaqla onları çaşdırdılar. 5-10 saniyə ərzində bir neçə kürd elə yerində vuruldu, qalanları isə özlərini atlarının üstünə atıb tez-tələsik qaçmaqla canlarını qurtarmağa çalışdı. Erməni inqilabçıları bir dəqiqə də itirmədən öldürdükləri kürdlərin atlarını ələ keçirdilər və 15 dəqiqə keçəndən sonra artıq kəndin 3-4 verstliyində, dağlara gedən yolda tamam etibarlı sığınacaq tapa bildilər. Ancaq onları heç kəs izləmədi.

Diqqətləyiqdir ki, hər cür əhəmiyyətsiz xırda şeylər haqqında ciddi-cəhdlə məlumat verən İngiltərənin Vandakı vitse-konsulu S. M. Qolvard "Göey kitab"da bu hadisə haqda heç bir məlumat vermir. O, Boqazkesyan və Azaryanın işini gözdən qaçıra bilərdimi? Şübhəsiz ki, yox. Buna görə də ingilis siyasətinin nümayəndələri ilə erməni inqilabçılarının en yaxın əlaqəsini günahlandırma bilən sənəd kimi onun maraqlı məlumatının mətbuatda buraxmaq nəticəsinə gəlməyi özümə eyib bilmirəm.

SASUNDA NADİSƏLƏR

Bu vilayətin erməniləri həmişə kürdlər kimi açıq-aşkar silah gəzdirirdilər, bəlkə də, kürdlərdən bir qədər asılı olurdular. Lakin onlar "can bir qəlbə", tamamilə mehriban yaşayırdılar.

1893-cü ildə burda Damadyan adlı bir erməni peyda olur. 1894-cü ildə onun yerini özünə Murad adı götürən Boyadcan tutur. Sasun hüduqlarında kürdlər və ermənilər arasında belə xadimlərin təbliğatından iki il sonra bir sıra toqquşmalar baş verir, 1891-ci ilin avqustunda isə hər iki tərəfin düşmənçəsinə münasibətləri əsl vuruşmalara gətirib çıxarır.

1895-ci il iyulun 11-də dövlətlərin tələbini yerinə yetirmək və erməni inqilabi dərnəkləri ilə barışıq yolunda qəti addım atmaq üçün siyasi cinayətlərə görə həbs olunanlar üçün ümumi amnistiya elan olunur. Ertəsi gün bütün imperiyada çoxlu həbsxananın qapıları açılır və yüzlərlə qatı siyasi təşviqatçı həbsxanadan buraxılır.

İyulun axırında Van yaxınlığındakı Vardan monastırında ermənilər bir neçə min dustağın azadlığa buraxılmasını bayram etməyə yığılmışdılar. Mən təsadüfən ora gəlib çıxdım. Üç-dörd saat ərzində qollu-budaqlı palıd ağacının kölgəsində şirin Van çaxırının neçə axdığı və yüzlərlə adamın erməni təşviqatçılarını dinləyərək...mərhəmətə görə bağışlanmış azadlıq üçün onları neçə qızgın alqışladıklarını müşahidə etdim. Bir-iki aydan sonra ermənilər yenidən inqilabi quldur dəstələrinə daxil olacaqlarına söz verildilər. Mən onların dilini başa düşmürdüm. Lakin arasıkəsilmədən alqışlar və "ura" səsləri bu qızgın natiqlərin erməni məsələsinin ön ağırlı nöqtələrinə toxunduqlarını göstərirdi. İki aydan sonra onların yarısından çoxunu yenidən Van polisi axtarmağa başladı.

Orda türkləri hər cür vəhşilikdə günahlandırsalar da, bir vacib şeyi demək istəyirəm. Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində erməni-müsəlman toqquşmaları barədə şəxsən mənə məlum olan şeylər mənə o qənaətə gətirib çıxarır ki, hər yerdə qanlı toqquşmalar məhz ermənilərin təşəbbüsü ilə başlanmışdı. Trabzon qırğını belə baş vermişdi, sonra isə bu şəhərin küçələrində iki türk generalı - Bağrı paşa və Həmdü paşa yaralanmışdı...

Hal-hazırda erməni məsələləri haqqında, demək olar ki, heç nə eşidilmirsə və ermənilər qismən rahat yaşayırlarsa, onda islahatların nə faydası var? Erməni başçılarının özlərinin qarmaqarışq fəaliyyətləri olan yerdə əmin-amanlıq bərpa olunmuşdu. Əgər ermənilər sabah yenə də köhnə şeydən yapışsalar, onların müsibəti yenidən başlanacaq.

"Birinci kim başlamışdır? Türklər, yoxsa, ermənilər?" Tutaq ki, əlbəttə, hər şeyin günahkarı axmaqlardır, bu cür haramzadalar! Onlara mən neçə dəfə xəbərdarlıq eləmişəm, heç bir hadisə törətməməyi xahiş etmişəm, ola bilər ki, hətta hədələmişəm! Neçə dəfə sübut etmişəm ki, onların uşaq kimi etdikləri inqilabdan heç nə çıxmaz! Yox, sözümə qulaq asmayıblar! Tutaq ki, indi də, deyəsən, inanıblar! Hörmətli Vilyamsın bu qısa nitqini yaxşı xatırlayıram. Onun rəsmi məlumatında əks bir şey görəndə mən yalnız onun raportunun bəzi yerlərindən baş çıxarmıram.

Ümumiyyətlə deyə bilərəm ki, mətbuatda mənə ötən erməni hərəkətinin bir qədər vicdanlı təsviri heç vaxt rast gəlməyib. Bu barədə yazılan məqalələr, bir qayda olaraq, dedi-qodu və yalanla doludur.

Bir də təsdiq edirəm ki, erməni kəndliləri erməni hərəkətinin bütün ağırlığını öz üzərlərinə götürmüşlər. Şəhər ermənilərinin bəziləri isə bunun zərərini çəkmişlər. Şəhərlərdə olan qanlı toqquşmaların xarakteri heç də ordakı müxtəlif şahidlərin təsvirlərindəki bu hadisələrə verilən xarakter kimi deyildi. Bu toqquşmalar müsəlmanlar arasında da xeyli itkiyə səbəb olmuşdu...yalnız təəccüblənirəm ki, erməni təşviqatçılarının öz hərəkətləri ilə nəinki kürdləri, yaxud türkləri, həm də istənilən adamı hiddətlənməyə gətirib çıxardıqları şəhərlərdə erməni əhalisi neçə salamat qalmışdır.

"Cümə axşamı (iyunun 6-da) mən doktor Reynoldsla (Amerika missiyasının əsas siması) birlikdə inqilabçıların iki möhkəmləndirilmiş məntəqəsinə gəldim və onların neçə ağıllı iş apardıqlarına mat qaldım. Onlar mənə bildirdilər ki, hələ 10 gün davam gətirməyə ümidləri var və bu müddət ərzində İrandan kömək gəlməlidir. Onların başçıları içərisində mən bir rus, bir bolqar, amerikalı və rus təbəələri hesab olunan adamlar da gördüm. Güman edirəm ki, kəlmə adamların sayı 12-15, üsyançıların sayı isə 600 nəfərə çatır. Başçılar çox

vaxt rus tüfəngləri ilə yaxşı silahlandırdılar. Onlar deyirdilər ki, bu tüfənglər Van ermənilərinin vəsaiti hesabına əldə edilmiş və İrandan gətirilmişdir. Müxtəlif təşkilatların - "Hnçaq", "Droşak" və "Armenakan"-ın inqilabçıları cürbəcür formada paltarlar geyinirdilər. Bütün bu üsyançıların öz arvadlarını və uşaqlarını qoruyan vətənpərvərlər yox, ancaq qiyamçılar olduğunu sübut etmək üçün məsələnin təfərrüatına varıram. Müsəlmanlar ermənilərin möhkəmləndirilmiş mövqelərinə ehtiyatsız yaxınlaşan vaxt onların dinc, əliyalın, ağır müsəlmanları necə soyuqqanlıqla öldürdüləri haqqında məndə əyani sübutlar var.

Təəssüflə deməliyəm ki, bunların hamısı ermənilərin alçaq başçılarının yoldan çıxartdıqları gənclər idilər.

Nəzarət etdiyim erməni məhəlləsinin bir hissəsini hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə qarətdən və yangından xilas etmək mənə nəsib olmuşdu.

Xeyli erməni inqilabçısı Van bağlarını tərk etsə də, onların çox hissəsi yalnız öz hərbi geyimlərini ingilis və rus konsulluqlarının qonşuluğundakı evlərdə dinc vətəndaşların kostyumları ilə dəyişərək öz yerlərində qalmışdı. Erməni əhalisi erməni inqilabının həlak olmuş xadimlərinin qəhrəmancasına fədakarlığı uğrunda özləri üçün ön fəlakətli nəticələri gözləməkdən əldən düşmüşdülər...həm də müdiriyyət özünü son dərəcə pis vəziyyətdə hiss edirdi. Hamıya aydın idi ki, müdiriyyət heç olmasa erməni "fədailəri"-nin bir hissəsini tutmaq üçün, demək olar ki, qətiyyət heç bir şey eləməmişdi. Onlar tamamilə cəzalandırılmadan çıxıb getmiş və erməni quldur dəstələri ilə mübarizədə hökumət orqanlarının gücsüzlüyünü dərk etməyi Van türklərinin öhdəsinə buraxmışdılar.

Vanın erməni əhalisi burda əsl qırğandan canını qurtarmışdı. Bunu da yalnız Van müdiriyyətinin xidməti hesab etmək olar.

"Van qırğını" adlandırılan şeylə ətraflı tanış olmaq Asiya Türkiyəsinin başqa məntəqələrində buna bənzər hadisələrin xarakterinin necə olduğunu təsəvvür etməyə hər kəsə imkan verir.

Vanda (iyunun 15-i və 16-da) rast gəldiyim erməni kəndlərində azacıq həyat əlamətlərinə də təsadüf etmədim. Bu kəndlər dağılmamışdı, lakin onların qəribə kədərli görünüşləri vardı... Qalan rayonlarda silahlı mübarizə, demək olar ki, olmamışdı. Tələfat da yox idi, lakin soyğunçuluq "var qüvvə ilə" baş alıb gedirdi. Kürdlər arasında özünə kömək tapan kəndlər başqa kəndlərdən az zərər çəkmişdi. Lakin bəzi rayonlar da salamat qalmışdı. Məşhur bir kürd başçısının, Mokyusun adını çəkəcəyəm. Van üçün həmin dövr salamatçılıqla başa çatmışdı. Adilcəvazda ermənilərin havadarları Heydəranlı aşirətinin nümayəndəsi Hüseyn paşa, Porduz paxiyasında isə Hacı aqa idi...

1896-cı il avqustun 14-də, günortaya yaxın "Daşnaksutyun" təşkilatından 25 erməni Konstantinopolda Osmanlı bankının binasını qəflətən ələ keçirirlər və onu kiçik bir istehkama çevirib yalnız mauzerlə yox, həm də dinamit bombalarla qoruyaraq cəsarətli çağırışla və qətiyyətlə bütün Avropaya müraciət edirlər. Bütün qiymətli şeyləri və sənədləri ilə birlikdə bankın binasını partlatmaq hədəsi ilə onlar ermənilərin işlərinə dərhal fəal surətdə qarışmağı və kölə halına salınmış erməni xalqının həqiqi ehtiyaclarına cavab verə biləcək ən ciddi islahatların keçirilməsini avropalı səfirlərdən tələb edirlər... Bu, həqiqətən də, təəssüfə layiqdir, ona görə ki, indiyə qədər məhz öz başçılıqları ilə özlərinin minlərlə yoldaşının evini yıxan və öz millətinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına nail olmayan, əksinə, onu bütünlüklə ən ümitsiz, bəlkə də, çıxılmaz vəziyyətə salan ermənilərin dəlilik qurbanından başqa, bir şey deyil.

Osmanlı bankına hücum nəyə xidmət edirdi? Onu təsvir etməyəcəyəm.

Uzun sürən danışıqlardan sonra Konstantinopoldakı rus səfirliyinin tərcüməçisi Maksimov, nəhayət, Osmanlı bankının müvəqqəti sahiblərini təslim olmağa razı sala bildi. Onlar əvvəlcə Sira Edqardın yüngül ingilis motorlu gəmisinə göndərildi, bir neçə gün keçəndən sonra yerləri "Jironda" fransız gəmisinə dəyişildi. Bu gəmi də onları liberal Fransa torpağına - Marselə gətirib çıxartdı... Qarşıda onları həbsxanaya salmaq vəzifəsi dururdu. Çox güman ki, onların böyük bir hissəsi indi hardasa azadlıqda gəzir və bu, onların süni qəhrəmanlıqlarının, hər şeydən əvvəl, ermənilərin yüzlərlə bədbəxt yoldaşlarının həyatı bahasına başa kəlməsi ilə, sonra isə erməni məsələsinin ümumi gedişində ermənilərin xeyrinə olmayan dönüş nöqtəsinin qəti müəyyənləşdirilməsi ilə əsla təşvişə salmır.

Bir ay keçəndən sonra təzə qəhrəmanların (səhv etmərsə, bu dəfə "qnçak"çıların) şəərəfsiz quldur dəstəsi Van şəhərinin həndəvərində görünür. Onlar Avans kəndi tərəfdən şəhərə girir və yolda onlara rast gələn tək-tək əskərlərin, zabitlərin və polis məmurlarının yanından keçib erməni məhəllələrinin bağlarına tərəf gedirlər. Burda onlar müdafiə üçün daha əlverişli evlərin birini tutur və türk taborları ilə təkbətək döyüşə girməyə hazırlaşırlar.

İngilis konsulluğunun yanından ötüb keçərkən mayor Vilyamsla xudahafizləşmək üçün ona baş çəkirəm..."Nahaq yerə tələsirsiniz", - Mənim hörmətli həmkarım ağzımı açmamış sözümlü kəsdi. - "Sizin qalmağınız ona görə lazımdır ki, biz bu gün Sizinlə birlikdə yeni faciəli hadisənin şahidi olacağıq". Bundan sonra o, mənə ermənilərin yeni quldur dəstəsinin kəlməsi haqqında danışdı və onların başçıları arasında rus təbəələrinin də olduğunu bildirdi.

Oktyabrın 12-də onlar Avropadan gələn gənclərin başçılığı altında Qazanlıq vadisində qırmızı bayraq qaldırdılar...

ERMƏNİ MƏSƏLƏSİNDƏ İNGİLİS SİYASƏTİNİN DÖNÜŞÜ

Artıq 1895-ci il noyabrın sonunda Londonda yaxşı başa düşürdülər ki, erməni məsələləri Rusiyanı Türkiyə ilə yeni müharibə meydanına çıxara bilməz və bununla da erməni məsələsinə görə ingilis siyasətində sərt dönüş əmələ gəlir.

Çünki Şərqdə hərc-mərcliyin davam etməsini artıq hazırlanmış Krit üsyanında, sonra isə perspektivdə olan yunan-türk müharibəsində hiss etmək olardı, onda erməniləri atmaq, ya da heç olmasa, nahaq qantökmənin dayandırılmasına görə bir qədər sakitləşdirmək qərara alınmışdı. Bu, Asiya Türkiyəsində çox vaxt konsulların yerlərinin dəyişdirilməsini tələb edirdi. Onlara, əlbəttə, köhnə yerlərində qalmaq əlverişli deyildi, çünki burda onların 1895-ci ilin sonuna qədər baş verən hadisələrə qismən aidiyyəti olan fəaliyyəti tamamilə dəyişilməli idi. Mən heç də demək istəmirəm ki, ingilis konsulları, guya, erməni hərəkətinə rəhbərlik edirdilər. Lakin hər halda, bütün erməni təşviqatçılarını İngiltərənin bu nümayəndələri şəxsən yaxşı tanıyırdılar. İngilis konsulluqları erməni inqilabçılarının yaxşı soraq kontoru kimi Türkiyənin başqa yerlərində onların işinin gedişi haqqında məlumat ala bildikləri məntəqələr idi.

Budur, 1895-ci ilin axırına yaxın hər şey dərhal dəyişir. Yeni konsullar gəlir. Yanvarın 26-da Vana gələn təzə ingilis vitse-konsulu mayor Vilyams ermənilərin sevimlisi mister Alvartı əvəz edir və birbaşa bildirir ki, o, ermənilərin odunu azaltmaq məqsədilə gəlmişdir. Bu cür bəyanat alovlu təşviqatçıları xeyli çaşdırmışdı, lakin heç bir xeyri olmamışdı. İnqilab yoluna çıxarılmış Van gəncləri, belə demək mümkünsə, ixtiyarsız olaraq öz xarici dostlarının köməyi olmadan elə bu cür fikirdə də qalırdılar.

Mən burda sarsılmaz iradəli, enerjili bir adamın, hörmətli mayor Vilyamsın yarımıplik fəaliyyəti ilə tanış oldum. Onun Van rəhbərlərinin ruh yüksəkliyini aşağı salmaq söylərini gördüm, lakin o, ermənilərin ümumi əhval-ruhiyyəsini dəyişdirə bilmədi, yalnız 1896-cı ilin iyun ayının əvvəlində Vanda baş verən hadisələrin vaxtını bir neçə ay uzatmağa nail oldu.

1896-cı ilin qışının sonunu və yazının əvvəlini indi də yaxşı xatırlayıram. Gah Amerika missionerlərinin evlərində, gah da ingilis konsulluğunun evində daim keçirilən diskussiyaları və müzakirələri yada salıram. Mən inqilabda xalqı ən axmaq bir oyuna aparan erməni xadimləri ilə hər cür əlaqələrdən boyun qaçıraraq bu disput və müzakirələrdə iştirak eləməirdim.

1896-CI İLİN ƏVVƏLİ VƏ VAN VİLAYƏTİNDƏ 1896-CI İL İYUN HADİSƏLƏRİNDƏN ƏVVƏLKİ DÖVR

Beləliklə, artıq 1895-ci ilin sonunda Londondan kömək almaqdan məhrum olan Van təşviqatçıları bütün Avropanın diqqətini bir daha ermənilərə cəlb etməli olan hadisələrə fəal surətdə hazırlaşaraq sakitləşmək bilmirdilər.

Daha varlı adamlar müəyyən məbləğdə pul vermək üçün yazılı tələblər alırdılar, əks təqdirdə, onları ölüm təhlükəsi gözləyirdi. Həmin müddət ərzində bir neçə siyasi qətl baş vermişdi. Ən ciddi qətl yanvarın 6-da, yəni, ermənilərin sevimli bayram günü olmuşdu. Van inqilabçılarının hökmü ilə həmin gün səhər tezdən yepiskop Boqaz şəhər tezdən kilsəyə ibadətə gedərkən ölümcül yaralanmışdı. Hörmətli rahib bəzi inqilabi dərnəklərin olduqca kəskin hərəkətlərini açıqcasına pisləməyə yalnız cəsarət etdiyinə görə zərər çəkməli olmuşdu...

Məsələn, 1895-1896-cı illərin bütün qışı ərzində mən Van gecəsinin tam sükutu içərisində konsulun evinin arxasında olan erməni məhəllələrində tək-tək atılan tüfəng səslərini tez-tez eşidirdim...

Artıq 1895-ci il dekabr ayının sonundan etibarən Amerika missionerlərindən kömək almaq bəhanəsi ilə kənardan gəlmə ermənilər Vana toplaşmağa başladılar. Həmin Amerika missionerlərinin xeyriyyə fəaliyyəti, həqiqətən də, genişlənmişdi, çünki ingilis konsulu tərəfindən Londondan alınan və var-yoxdan çıxarılmış kəndliləri heç olmasa bir qədər sakitləşdirmək və ümumiyyətlə, ingilislərin onlara rəğbət göstərdiklərini, eyni zamanda, ermənilərə sübut etmək üçün nəzərdə tutulan kapitallar onların əlinə keçdi. Bu kömək çox əhəmiyyətsiz idi və bəzi adamlarda şübhəli fikirlər oyadırdı ki, "ingilislər erməni qanını Van samanından ucuz tuturlar".

Kənardan gələn ermənilər arasında, şübhəsiz, həqiqətən də, gündəlik yeməyə ehtiyacı olanları da çox idi. Həm də onların arasında yalnız öz şəxsiyyətini gizlətmək üçün cırıq paltar geyən adamlar da vardı.

Bütün bunlar Van hökumət orqanlarına yavaş-yavaş aydınlaşdırmışdı ki, inqilabçılar, görünür, Vana öz agentlərini mümkün qədər çox toplamaq istəyirlər və qəti fikirlə nəyəsə hazırlşırlar. Fevral və mart ayları ərzində Vanın əhalisi də artmışdı. Beləliklə, Vanda kənar yerdən gələn, qətiyyəən xoşa gəlməyən və olduqca şübhə doğuran sədaqətli ermənilər toplaşa bilər. Ona görə də yazın kəlməsi ilə Vanın hökumət orqanları gəlmə erməniləri onların əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarmaq üçün tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Amerika

missionerlərinə Vanın özündə öz xeyriyyə fəaliyyətlərini tədricən azaltmaq və bu fəaliyyəti bilavasitə hamısından çox köməyə ehtiyacı olan kəndlərə köçürmək təklif olundu... Şəhərdə sutkada 3-4 piastra almaq üçün (mən bu nağıllara inanmırdım, lakin sonra onların doğruluğuna inanmaq lazım gəldi) gələcək erməni döyüşçülərinin sıralarına yazılanlar qalmışdı.

Yazın əvvəlindən inqilabçıların fəaliyyəti daha fəal xarakter almağa başladı.

Çox çəkmədən bir neçə kürd nəinki qurban verildi, hətta ermənilər onların meyidlərini də təhqir etdilər. Müsəlmanlar arasında narazılıq artdı, inqilab xadimləri isə öz hərəkətləri "tam cəzasız qaldığına görə daha da cəsarətləndilər.

VAN ŞƏNƏRİNDƏ 1896-CI İL İYUN HADİSƏLƏRİ

Burda baş verən qanlı toqquşma olmamışdan əvvəl Van təşviqatçılarının və müsəlmanların hansı əhval-ruhiyyədə olmalarını sübut etmək üçün mayor Vilyamsın bu barədə 1896-cı il 15 may tarixli raportunun tərcüməsini verməyi hər şeydən üstün sayıram:

"Bu vilayətin vəziyyətinin hər halda, qeyri-qənaətbəxş olduğunu nəzərinizə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm. Son həftə ərzində erməni inqilabçıları kürdlərə iki dəfə hücum ediblər. Birinci hadisədə üç kürd öldürülüb və ikisi yaralanıb, ikinci hadisədə iki, bəlkə də, hətta üç nəfər öldürülüb. Müəyyən edilib ki, hər iki hadisədə meyidlər son dərəcə eybəcər hala salınıb. Sonra elə həmin cəmiyyətin üzvləri burda məşhur bank sahibinin (ingilis konsulluğu qarşısındakı evdə yaşayan erməninin) həyatına sui-qəsd etmişdilər. Düənən günortadan sonra şəhər əlamətlərinə malik olan, buralarda tanınmayan çox məşhur bir inqilabçı öldürülmüşdür. Ehtimal etmək olar ki, bu, kürdlərin işidir, çünki öldürülən adam ötən payız İrandan gələn quldur dəstəsinə məxsusdur. Bu quldur dəstəsinin fəaliyyəti burda keçən ilki qarətlərin başlanğıcı idi.

İyunun 2-dən 3-nə keçən gecə. Van şəhərinin məhəllələrinin birində gecə yarısına yaxın zabidlərdən ibarət gözətçi dəstəsinə hücum edilmiş, həmçinin bir zabit və yüksək rütbəli bir şəxs ağır yaralanmışdır... Sonuncu xəbərin vətəndaşlıq hüququ aldığını və müsəlman əhalisinin hiddətinin son həddə çatdığını deməyə ehtiyac yoxdur.

...Artıq arasıkəsilməyən tüfəng şaqqıltıları başlamışdı. Eyni zamanda, mənim bağımı qoruyan alçaq divarlara sanki işarə ilə vuruşmanın əvvəlini həyəcanla gözləyən ermənilər hücum etmişdilər.

Yarım saatdan sonra ümumi sakitliyin qorunması üçün ən ciddi tədbirlərin qəbul olunduğunu və dinc əhalinin heç bir təhlükə altında olmadığını xəbər vermək üçün zabit Səadəddin paşa konsulluğa gəldi. Həqiqətən də, mövcud qoşunun (8 piyada taborunun) kifayət qədər olması, quldur dəstəsinin üzvlərinin azlığı (cəmi 35 nəfərə yaxın) və nəhayət, hücumə məruz qalmış evə bitişik olan sıx rayonla məhdudlaşdırılmış döyüşün əsaslı surətdə yayılmağa qoyulmaması yalnız ermənilərə yox, həm də türklərə sakitləşdirici təsiri azaltmırdı. Səmərəsiz atışmalar axşama kimi davam etdi. Günün çıxması ilə hamı sakitləşdi, sonra isə Araz üzərinə qalxan qara neft tüstüsünün qalın burumları erməni quldur dəstəsinin ələ keçirdiyi evdə heç kimin qalmadığını bildirdi! Bəs bu evin müdafiəçiləri harda gizlənmişdilər? Bu haqda indiyə qədər müxtəlif söhbətlər gəzir...

Ertəsi gün...

Ayın ikisində şəhər ilk top atəşi eşidildi... Demək olar ki, iki saatlıq fasiləsiz atəşə baxmayaraq, hər iki tərəfdən itki çox olmadı. Batalyona iki yaralı və bir meyid gətirildi, inqilabçılar tərəfdən isə ikisi öldürüldü. Qısa döyüş fasilələrində hücum edilən evin açıq pəncərələri içərisindən şirin Van çaxırını içən və sanki zarafatla dörd tərəfə güllə atan erməni "igidləri"nin şən mahnıları eşidilirdi.

Sonra isə bir gün əvvəl olduğu kimi Van bağlarının üstü ilə qalxan qara tüstü sütunları "yarış"ın qurtardığını bildirdi. Ermənilər yenə də anlaşılmaz bir tərzdə yoxa çıxdılar. Lakin bu dəfə onlar cənuba, Şatax dağlarına tərəf geri çəkildilər... Bir rota əskər onların izləmək üçün göndərildi.

Üç gün keçəndən sonra mən artıq İqdıra gedən yolda idim. Məni Vandan köçməyə məcbur olan 400 erməni müşayiət edirdi. Erməni təşviqatçılarının fəaliyyəti yaşayış üçün elə ağır şərait yaratmışdı ki, mümkün olsaydı, Van ermənilərinin hamısı Rusiyaya çıxıb gedərdi.

Avqustun 14-ü və sentyabrın 12-si erməni təşviqatçılarının fəaliyyətinin xülasəsi üçün olduqca xarakterikdir...

Lakin hər şey onunla məhdudlaşır ki, iyunun 22-də Başkaldan şərqə tərəf, Salmas (İran əyaləti) sərhədində bir erməni quldur dəstəsi İran kürdləri ilə birləşdi və birlikdə kürd aşirətinin nümayəndəsi Mərzək Şərəf bəyin düşərgəsinə qəflətən basqın etdilər. Hücum zamanı Şərəf bəy ağır yaralandı və 150 nəfərə yaxın Türkiyə kürdü, o cümlədən, kişilər, qadınlar, uşaqlar öldü və yaralandı...

Elə həmin il avqustun sonunda Van yaxınlığında rus təbəəli Fərəməzin quldur dəstəsi peyda olur. Bu dəstədə təxminən 30 adam vardı. Bundan sonra Van vilayətində ermənilərin anarxist fəaliyyəti yavaş-yavaş zəifləyir və Bitlis vilayətində güclənməyə başlayır. 1898-1899-cu illərdə burda Seronun quldur dəstəsi xüsusi şöhrət qazanır. Bu, milli məsələ uğrunda üsyan edən və bu məmləkətlərdə özünə böyük ad qazandıran yeganə erməni quldur dəstəsinin başçısı idi.

Beləliklə, qeyd edə bilərəm ki, 1898-ci ilin əvvəlindən ermənilərin anarxist fəaliyyətləri əsasən Bitlis vilayəti ilə məhdudlaşır...

Bir sözlə, bu kobud cızma-qaraya yalnız ön pozğun təsəvvürlər yarada bilən şeylər də daxil edilmişdir.

Həqiqət ona görə yoxdur ki, erməni müəllifləri ondan əsaslı surətdə yaxa qurtarırlar. Onlarda hər şey faktların şişirdilməsi ilə qurulmuşdur. Onların bütün fəaliyyəti ermənilərə rəğbət, türklərə isə nifrət oyandırma bilən yalanların, misli görünməmiş qəddarlığın yaradılmasına əsaslandırılmışdır. Lakin ermənilər özlərinə maraq və rəğbət oyandırmaq əvəzinə, yalnız nifrət oyadırlar. Vətəndaşlıq nöqteyi-nəzərindən bu cür fəaliyyət, bəlkə də, tamamilə tərifəlayiqdir.

1901-Cİ İL NOYABRIN 11-DƏ ANDRANİKİN QULDUR DƏSTƏSİNİN MÜHASİRƏYƏ ALINMASI

1901-ci il qışın əvvəlində Muş yaxınlığında Andranik adlı birisinin erməni quldur dəstəsi peyda olur.

Noyabrın 20-də bu quldur dəstəsi Surp-Arakel monastırını (Muşdan şərq tərəfə 5-6 verst aralıda) ələ keçirir və onu kiçik bir qalaya çevirir. Surp-Arakel monastırında Andranikin quldur dəstəsi ilə birlikdə, yeri gəlmişkən deyək ki, rahiblər və kəndlilər, o cümlədən, qadınlar və uşaqlar da var idi...

Dekabrın 9-na keçən gecə güclü çovğun zamanı monastırın müdafiəçiləri izsiz-soraqsız gizləndilər... Lakin Makedoniyada qızıışan üsyan Sasuna nəzərdə tutulan ekspedisiyaların həyata keçirilməsinə mane olan amil idi. Türkiyə müdiriyyətinin Makedoniya iğtişaşları ucbatından daha güclü təqibə onsuz da məruz qaldığı bir vaxtda burda hər hansı bir məsələyə başlamaq yersiz idi. Ordan inqilabçı quldur dəstələrinin Muş vadisinə keçməsinə mümkün qədər çətinləşdirmək üçün yalnız Sasunun mühasirəsi ilə kifayətlənmək lazım gəlirdi...

Elə həmin "Rro Armenia" (1886-1903-cü illərdə ermənilərin təbliğat orqanı) qəzetində (1903-cü il, N 66) düzgün olaraq deyilir ki, ermənilərin Sasunda mübarizəyə qalxması üçün tamamilə hazır olan müəyyən qədər döyüş qüvvəsi var. Əgər rəsmi Avropa öz elementar vəzifələrini yerinə yetirməsə, fədailər (erməni inqilabçıları) onların mübarizəsini boğmağa imkan verməyəcəklər.

Komitə Sasunlu ermənilərə, yaxud da hara erməniləri olmasından asılı olmayaraq, onlar üçün hara təhlükəlidirsə, ora da köməyə gələcək.

Daha sonra qəzetin 65-ci nömrəsində təzə könüllülərin nəyəsə bənzər çağırışı verilmişdi: "Əgər yaxın gələcəkdə özümüzünkülər bizə köməyə gəlməsələr, bizim başımız qoyun başı kimi kəsiləcək... Avropanın işə qarışmasını həmişə nəzərə ala bilmərik. Özümüzü qorumaq üçün, hər şeydən əvvəl, öz qüvvələrimizə arxalanmalıyıq. Biz öz sinəmizi düşmən gülləsinin qabağına verdiyimiz gün inanırıq ki, qardaş və bacılarımız da bizə kömək edəcəklər".

Misal gətirilmiş bu sitat erməni başçılarının müasir ideyasını - Türkiyənin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmağı və cəfəng Makedoniya məsələlərinə Kürdüstanda və Ermənistanda yeni maneələr törətməyi, yaxın gələcəkdə bunu həyata keçirə bilməyi sübut edir. "Rqo Aqtepya" qəzetinin 76-cı nömrəsində gənclərdən ibarət quldur dəstəsinin məşhur başçısı Səfərovun dərc olunmuş çağırışında bu haqda belə deyilir: "...Erməni qardaşlar! Ümid edirik ki, yazın gəlişi ilə əlaqədar bizim qardaşlıq həmrəyliyimiz də qalib gələcək. Bizim sonuncu birləşmiş etirazımız zülmə son qoyacaq və Avropanı Berlin müqaviləsinin 3-cü və 61-ci maddələrinə imza qoyaraq öz üzərinə götürdüyü insanpərvər vəzifəni yerinə yetirməyə məcbur edəcək. Ümid edirik ki, bizim azadlıq əldə etmək üçün bu sonuncu arzumuz, nəhayət, uzun əsrlər ərzində iki millətdə (bolqarlarda və ermənilərdə) olan əzablı zəncirləri qıracaq. Yaşasın Ermənistan!..Yaşasın Makedoniya."

Bütün bunlardan belə nəticə çıxır ki, erməni hərəkatının başında duranlar Makedoniya məsələsinin yaranması nəticəsində Ermənistan əfsanəsini yaratmaq, beləliklə də, Avropanı eyni vaxtda hər iki məsələnin həllinə gətirib çıxarmaq fikrinə düşmüşdülər.

ERMƏNİ TƏŞVİQATÇILARININ ONİLLİK FƏALİYYƏTLƏRİNİN NƏTİCƏSİ

Bu nəticələr kədərli-dir. Ermənilərin ümumi sosial vəziyyəti yaxşılaşmamışdı, əksinə, təkcə Türkiyədə yox, həm də Qafqazda xeyli dərəcədə pisləşmişdi. Bütün bunların erməni millətinin ümumi rifahını son dərəcə necə sarsıtdığını demək də artıqdır. Və həyəcanlı dövr heç də ermənilərin yaxın gələcəkdə öz başçılarının qəzəbindən canlarını qurtaracaqları haqqında heç bir şey söyləmir... Yunanların milli ideyaları ermənilərin bu cür ideyalarından heç də zəif deyil. Halbuki, yunanlar özlərini, ümumiyyətlə, Türkiyə ərazisində necə aparırlar? Nə qədər qərribə olsa da, nə bir polis, nə də bir türk məmuruna rast gəlinməyən, başdan-başa yunanlar yaşayan çox böyük vilayətlər indi mənə məlumdur. Yunanlar burda sakit, dinc, mehriban yaşayırlar və Türkiyə müdiriyyəti, demək olar ki, onlara toxunmur. Nə üçün? Ona görə ki, onlar özlərini tamamilə ağıllı və ehtiyatlı aparırlar, sakitcə oturub öz xalq ideyalarını arzulayırlar, bunu hay-küylə heç kəsə bildirmirlər, ara qarışdırmırlar və qərribədir ki, deyəsən, bir il əvvəl, "guya, nə istəyirsən hamısını götür, lakin bizə dəyib-dolaşma və bu torpaq

nə vaxtsa tamamilə bizim olanacan istədiyimiz kimi yaşamağa imkan ver" proqramına əməl edərək onlar verəcəkləri bütün vergi və mükəlləfiyyətləri ödəyirlər.

Və hər bir yunan gələcəkdə Sultan paytaxtının yenə də yunan Çarqradı olacağına daim ümid edir.

ERMƏNİ KATOLİKLƏRİ

Onlar özlərini öz din yoldaşlarından fərqli olaraq tamamilə başqa cür aparırlar və hətta özlərini erməni hesab etmək istəmirlər, ümumiyyətlə, onlar özlərini həmişə ayrıca bir millət hesab edirlər. Həm də katolik dini milli təbliğat üçün əlverişli deyil. Burdan belə nəticə çıxır ki, erməni katoliklərində milli ideyalar inkişaf edə bilməz.

Türklər yalnız müsəlman camaatının yox, həm də Asiya Türkiyəsinin başqa əhalisinin ən yaxşı hissəsidir. Onlar bəzi rus və xarici mətbuatın yazdıqları kimi heç də pis ad qazanmamışlar. Şərqi xristian xalqlarının əldə etdikləri azadlıq burda da xristianlar üçün olduğu kimi, türk və müsəlmanlar üçün də qanla alınır... Vaxtaşırı bu dövlətə zərbə vuran Türkiyənin müxtəlif hissələrinin qarmaqarışıq vəziyyətini Avropa türklərinin, xüsusilə, Türkiyə müdiriyyətinin ayağına yazırdılar. Osmanlı hökumətinin müzakirəyə qoyulma faktı buna Avropanın neçə baxdığından asılı olaraq günahkar, yaxud günahsız hesab edilir. Lakin bu qarmaqarışıqların hökumətin təzyiqinə kərə yox, dini-milli məsələlərə qarşı olduqca liberal münasibətinə görə baş verməsinə, yəqin ki, Avropa inana bilər.

Xristian məktəbləri, demək olar ki, heç vaxt heç bir nəzarətə tabe olmamışdır. Türklərin bu cür rejimi xristianlar arasında onların milli ideyalarının saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə imkan yaradırdı və bu xristianlar ideya yetkinliyinə çatanda qarmaqarışıq dövrlər başlanırdı. Onların əsasında Şərqi xristianları həmişə bir ideyanı - xarici dövlətlərin müdaxiləsi üçün bəhanə kimi hərc-mərcliyin yaranmasını istəmişlər. Bu, şübhəsiz, düzgün ideyadır. Yunanların, serblərin və bolqarların azadlıq əldə etməsi buna əyani sübutdur. Aydın ki, qarmaqarışıqlıqlar üzərində işləyən adamlar türkləri xristian əhalisinin cəlladı rolunda göstərmək üzərində də az zəhmət çəkməmişlər. Müsəlmanları təhrik etmək üçün xristian təşviqatçıların neçə vəhşiliklər etdiyini yalnız bəzi dinc türklər bilirdi. Xristianların yalnız ən coşqun fantaziya yarada bilən, özlərinin biabırçı hərəkətlərlə dolu olan fəaliyyətləri təkcə gündəlik mətbuatın yox, həm də xalq kütlələrinə həmişə belə güclü və silinməz təsir edən bayağı şəkillərin malı idi. Burdan isə belə bir yalan fikir yaranır ki, guya, türklər 5-10 il dalbadal mehriban, sakit, dinc yaşayırlar, sonra isə onların tərs damarı tutur və birdən səbəbi də olmadan özlərindən çıxaraq qəflətən zavallı xristianları doğramaq fikrinə düşürlər!

Artıq Şərqi bir çox xristian xalqlarının əldə etdikləri azadlığın astarı belədir. Əgər türklər qəzet və jurnal səhifələrində müxbirlərin onları təsvir etdikləri kimi olsaydılar, əgər Türkiyədə xristianların həyat şəraiti, həqiqətən də, xristian təşviqatçıların təsvir etdikləri kimi ağır olsaydı, onda hal-hazırda həmin xristianların burda yaşaması mümkün olardı mı?

Ən qorxulu vəziyyətdə olan minlərlə erməni görmüşəm...lakin o qədər məşhur olan "türk vəhşilikləri" heç harda mənə rast gəlməyib.

Özümə dəfələrlə sual vermişəm: hal-hazırda mənə ağır təsirlərdən qoruyan taleyim belədimi, yaxud da türk vəhşilikləri", ümumiyyətlə, belə mifik, əfsanəvi xarakterə malikdimi?

İndi isə mən o inamla yaşayıram ki, vəhşilik etməyə türklər yox, daha çox vəhşiliklərin bu böhtanları vasitəsilə ustalaşan və sonra türklərə böhtan atan, məhz, Şərqi xristianları qadirdir...

Bütün bunlar ona gətirib çıxarır ki, Türkiyədə hər bir adamı imperiyanın müxtəlif hissələrində vaxtaşırı meydana çıxan iğtişaşlar yox, hərc-mərclik dövrlərinin ardınca gələn uzun müddətli tam sakitlik heyrləndirməlidir. Türkiyədə qarma-qarışıqlıqların baş verməsinə yox, burda bəzən bir çox illər ərzində heç bir iğtişaşın olmamasına təəccüblənmək lazımdır. Adama elə gəlir ki, müdiriyyət zəif olanda burda daim özbaşınalıq və zorakılıq olmalı idi, lakin doğrudan da, biz başqa şey görmürük. Siyasi təşviqatçılara müəyyən vaxt yalnız aradan çıxmaq lazımdır və onda, bütün qarmaqarışıqlıqlar elə bil birdən-birə yoxa çıxır. Xaos əvəzinə tam sükut başlayır. Belə ziddiyyətlərin olmasına inanmaq çətindir! Lakin onlar göz qabağındadır. Tratrabzon və Sinos vilayətlərində 1895-1896-cı illərdə nə hadisə baş vermişdi və bu vilayətlərin indiki vəziyyəti necədir? Burda təsəvvür edilə bilməyən xaos və qarma-qarışıqlıq tam sakitliklə və sükutla əvəz olunmuşdur. Bu nədir? Mən adı çəkilən iki vilayəti götürürəm, çünki burda 1900-1913-cü illərdə onların dinc dövrünü görmüşəm və bütün bu müddət ərzində burdakı ictimai həyatın dinc axarı ilə getməsinə heyrlənmişəm. Demək gülməlidir. Tutaq ki, doğrudan da, hətta sadəcə oğurluq haqqında qətiyyət heç nə eşitmək lazım gəlmir. Həm zemstvo keşikçisi, həm polislər, həm qoşunlar, həm jandarmar olan və ictimai təhlükəsizliyi qorumaq üçün heç bir şeyi olmayan Qafqazın Trabzona yaxın bəzi vilayətlərini yada salanda çıxılmaz vəziyyətə düşürsən. Bununla belə, adamları orda döyürlər və az qala hər gün günün günorta çağında doğrayırlar. Burda isə Nuh ayyamından qalma tüfənglərlə silahlanmış onlarla zavallı adamdan başqa, özgə heç kəs yoxdur. Bu, hadisələrdir!.. Lap əməlli-başlı təhlilə dəyən hadisələrdir. Və hamı sakit, dinc, sağ-salamatdır, Lakin Türkiyə müdiriyyətinin məlum məziyyətləri kimi türk əhalisinin əsl təbəqəsinin keyfiyyətə yaxşı

olmasını sübut etmək də çətindir. Bu, Türkiyə müdiriyyətinin, görünür ki, hətta ən dözülməz vəziyyətlərdə və şəraitdə belə etibar etdiyi və möhkəm surətdə arxalandığı təbəqədir.

KÜRDLƏRİN VƏZİYYƏTİ

Karçan qəzasında kürd Musa bəy, Kyavaş qəzasında Qulu xan və Teli bəy, Şatax qəzasında Şakir ağa və s. hamıya yaxşı məlumdur. Adlarını çəkdiyimiz adamlar və onlar kimi şəxsiyyətlər ayrı-ayrı aşirətlərin başçıları ilə müqayisəyə gəlməyələr də, yerli kürdlər arasında tanınırlar. Tez-tez ermənilər Musa bəy, Qulu xan və başqa adamlar kimi yerli kürdlərdən onları himayəyə götürməyi və arxa olmağı xahiş edərək bütün kənd camaatı ilə birlikdə onlara müraciət edirdilər. Şakir və Mustafa kimilərinin köməyi sayəsində ətrafdakı kəndlərin, demək olar ki, hamısı tamamilə dağılmağa məruz qaldığı bir vaxtda onların himayəçiliyinə keçən kənd viran qalmaqdan canını qurtarırdı.

KÜRDLƏRİN ERMƏNİLƏRƏ MÜNASİBƏTİ

Heç bir zəhmətsevərlik, yalnız erməni kəndlərinin topladığı var-dövlət daim qarət təhlükəsinə məruz qalsaydı belə, özbaşına heç vaxt onların 1895-ci ildən əvvəl malik olduqları maddi rifahı təmin edə bilməzdi. Buna görə Türkiyədəki ermənilərin ağır vəziyyəti haqqında (1895-ci ildən əvvəl) bütün nağılları olduqca şişirdilmiş və həddən artıq mübaliğəli hesab etmək lazımdır. Onlar burda başqa yerlərdə olduğundan pis yaşamırdılar. Erməni təşviqatçıların qışqır-bəla səs yaydıqları qədər soyğun-çuluq və quldurluq burda Qafqazdakından daha az olurdu. Mal-qara oğurluğu Rusiyanın müxtəlif rayonlarında olan at oğurluğu kimi adicə hadisə idi. Türkiyə müdiriyyətinin nüfuzunun kifayət qədər güclü olduğu vilayətlərdə şəxsi və əmlak təhlükəsizliyi isə, heç olmasa, Türkiyə ilə qonşu olan Yelizavetpol quberniyasında olduğundan hətta yaxşı təmin olunmuşdu.

1895-1896-cı illərdə kürdlər, şübhəsiz ki, erməni əhalisi üçün təhlükəli idi, lakin qətiyyənlər ona görə yox ki, kürdlər və ermənilər arasında, guya, əbədi düşmənçilik vardı. Həmin dövrdə praktikada, məhz, süni surətdə erməni təşviqatçıların uydurmasından həqiqətə keçən haqsızlıq yaradılmışdı. Lakin ən təhlükəli soyğunçuların və yaramazların adından həmişə istifadə edən kürd ağalarının ehtiyac içində yaşayan erməni camaatına insanpərvər münasibətlərini təsdiq edən (hətta ermənilərə qarşı kürdlərin ümumi anarxiyası və kütləvi hərəkəti vaxtı) misallar göstərmək olar. Bu misallar bir sıra rayonlarda ermənilərin hətta kürd quldurları ilə yanaşı, tamamilə mehribancasına yaşadıqlarının əyani sübutu ola bilər. Bu barədə mənim konsul məlumatlarımdan bəzi parçaları misal gətirim:

1897-ci il aprelin əvvəlində Adilcəvaz qəzasından keçərkən Aren adlı gölün şərq sahilindəki çox böyük bir erməni kəndi Arendə gecələyəsi oldum. Axşam məni müşahidə edən bələdçi xəbər verdi ki, kəndlilər kəndin muxtarı və keşişi başda olmaqla, hansısa xahişlə mənim yanıma gəlmək istəyirlər. Heç bir xahişi rəsmi qəbul etmək istəməyib, nə hadisə baş verdiyini öyrənməyi tərcüməçiyə əmr elədim... O, kəndlilərlə təklildə söhbət etdi, sonra onların nümayəndəsinin dediklərini aşağıdakı şəkildə mənə çatdırdı: "1895-ci ilin oktyabrında Van kəndləri talan edilərkən - heydərən aşirətinin paşası Emin paşa Adilcəvaz qəzasının erməni kəndlərini qarət etmək üçün öz kürdlərini bir yerə topladı. Bizim kənd və başqa kəndlər də Hüseyn paşaya (elə həmin aşirətin başqa nümayəndəsinə) kömək üçün müraciət etdi. Hüseyn paşa dərhal 50-60 həmidə kürdü ilə birlikdə Sultan bəyi bizə köməyə göndərdi. Onlar hər kənddə iki-iki, üç-üç yerləşdilər. Kürdlərin sayəsində biz, demək olar ki, heç nə itirmədik. Adilcəvaz qəzasının 30 kəndindən yalnız 4-ü qarət olundu, həm də onlar, əgər Sultan bəy bir neçə saat əvvəl gəlsəydi, xilas ola bilərdi. İndi biz eşitmişik ki, Hüseyn paşanı Patnosdan çıxarırlar. Əgər bu, belədirsə, onda biz havadarlarımızdan məhrum oluruq. Bizi indi kim müdafiə edəcək? Biz konsuldan nəinki Hüseyn paşanın qayıtmasına çalışmağı, həm də ona bir mükafat verilməsini xahiş edirik" Ertəsi gün mən yola düşməmişdən qabaq etiraz etməyimə baxmayaraq, bir neçə kəndlinin müşayiəti ilə keşiş və muxtar yenə də gəldi və bu dəfə heç nədən çəkinməyərək öz xahişlərini təkrar etdilər. Misal gətirilmiş epizod, yeri gəlmişkən deyək ki, erməni məsələlərinin anlaşılmaqlığında həqiqətə nail olmaq çətinliyinin yaxşı bir nümunəsidir.

Aşağıdakı misal daha maraqlıdır: 1898-ci il noyabrın 16-da Suvinis (Şatax qəzası, Norduz paxiyası) kəndində gecələyərkən üzdən hörmətli bir adama oxşayan kəndin kəndxudası bir neçə kəndlinin müşayiəti ilə mənim yanıma gəldi. Öz güzəranları və Norduz paxiyasının ermənilərinin hər il başqa qəzalara, vilayətlərə zorla köçürülməsi, vaxtı gələndə burda, bəlkə də, bir erməni kəndinin qalmaqacağı haqqında danışaraq onlar üçün ağır olan 1895-1896-cı illərin məşəqqətli dövrü haqqında öz xatirələrini söylədilər. Kəndxuda şikayətlənib dedi: "hamıdan çox bizi qonşu Şeydanlı kürdləri bezdirirlər. Əgər bizə Hacı aqa (yayda Mosul tərəfdən Norduz gələn kürdlərdən biri) himayədarlıq etməsəydi, onda bütün paxiyamızda, ümumiyyətlə, bir erməni də qalmazdı, bizim hamımızı doğramasaydılar da, yəqin ki, dünyanın hər yerinə qovub dağıdacaqdılar. 1896-cı ilin iyununda Van iğtişaşları başlanan vaxt Norduz ermənilərinin böyük bir hissəsi dərhal qaçıb canlarını qurtarmaq qərarına gəldilər. İstənilən vaxt Şeydanlı kürdləri qəfildən hücum edə bilərdilər. Amma nə edəsən? Bizim himayədarımız Hacı ağa hələ Mosuldan gəlməmişdi. Biz onu qarşılamaq qərarına gəldik. Təxminən 700 nəfər bir yerə yığışdıq.

Əvvəlcə - Hacı ağanın irəlində gələn dəstələrini, bir gün sonra isə onun özünü qarşıladım. O, bizi ata kimi qəbul etdi. Dərhal 30 qoyun kəsdilər, plov bişirdilər. Biz bir az Hacı ağanın hesabına dolandıq, onun çadırlarında yaşadım və o bizdən bir qəpik də pul istəmədi. Sonra bizə bir neçə kürddən ibarət mühafizə dəstəsi verdi və bunların da himayəçiliyi altında öz sahələrimizdəki məhsulumuzu yığdıq".

Əgər bu nağılları ermənilər özləri mənim yanımda danışmasaydılar, heç vaxt belə şeyləri misal gətirmək qərarına gəlməzdim. Sonuncu misala onu da əlavə edə bilərəm ki, Hacı ağa Mosul və Bitlis vilayətlərinin əhalisi arasında ən yaramaz quldur kimi şöhrət tapmışdı.

Van qırğını olarkən, 1896-cı il iyun ayında camaatın dediyinə görə, talan meydanında kürd Musa bəy xüsusilə məşhurlaşır. Camaatın fikrinə görə deyirəm, çünki çox yaxşı bilirəm ki, elə həmin Musa bəyin özü ermənilərə etibarlı pənahkəh və sığınacaq vermişdi. Belə sığınacaq axtaran ermənilər arasında yeri gəlmişkən deyək ki, milliyətcə erməni olan Avstriya təbəəli iki bacı da vardı. Van iğtişaşlarından sonra onlar Vandan köçmüş və çox» çəkmədən Konstantinopoldakı səfirliyin əmri ilə rus konsulluğunun ixtiyarına verilmişdilər. Türkiyədə bütün rus konsulları yalnız öz fırıldaqlarını, intriqalarını və hər cür şübhəli işlərini asanlıqla örtbasdır etmək üçün bu cür adamlardan istifadə edirdilər. Həmin iyrənc işlərdən birini də mən öz gözlərimlə gördüm. Karçkan ermənilərinin rus vitse-konsulunun himayəsinə qəbul olunması xəbərini alan kimi ikinci, ya da üçüncü günü onlar şəxsən mənim yanıma gəldilər, özlərini təqdim edib tanışlıq verdilər və dərhal də mənə bir siyahı təqdim etdilər. Bu siyahıda göstərilirdi ki, onlar Karçkan qəzasının borcu olan müxtəlif kəndlilərdən pul almalıdırlar. Məlum oldu ki, bu iki hörmətli bacı il yarım bundan əvvəl Konstantinopoldan öz kəndlərinə gəlmiş, özləri ilə Türkiyə lirəsi gətirmiş və sonra da bunları sələminə verərək alverlə məşğul olmağa başlamışdılar. Beləliklə, siyahı üzrə alınmış pulu könüllü olaraq istəməyən, yaxud da sadəcə olaraq ödəyə bilməyən borclu adamlara paylanmış pulu rus konsulluğu əldə etməli olmuşdu. Lakin bu, az idi. Veksellər üzrə pulu heç olmasa, vaxt uzatmaqla almaq həmişə mümkün idi. Mənə edilmiş bir xahiş isə lap əngəlli bir iş idi. Bacılar mənə bildirdilər ki, Musa bəyin yanında olarkən onlar ona 15 lirə borc veriblər. Lakin rus konsulluğunun köməyi ilə onlar bu pulları da almağa ümid bəsləyirlər. Mənim - "Bu pul verildikən, heç olmasa yanınızda şahidiniz olubmu? - sualıma mənfi cavab aldım. Onda mən bu işin öhdəsindən gələ bilməyəcəyimi bildirərək başımı yırğaladım. Onların özlərinin qatı yaramaz kimi göstərdikləri Musa bəy kimi adamdan pul almaq üçün nə qəbz var, nə şahid...Belə bir şəraitdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün hər hansı bir şans haqqında hətta fikirləşmək mümkün deyil. Birinci dəfə bacılar təkid etmədilər. Lakin sonra onlar konsulluğa gəlib itirdikləri pulu almaq üçün, doğrudan da, mənə tənqəd gətirdilər.. Nəhayət, zəhlətökən və qarayaxa müştərilərin məndən əl çəkmələri üçün Van valisindən Musa bəyi çağırmağı xahiş etdim. Xeyli vaxtdan sonra Musa bəy konsulluğa gəldi. Bacılardan böyüyünü yanıma çağırdım və yalnız onlardan başqa. Heç kəsə məlum olmayan məsələ haqqında qonşu otaqda onunla təkbətək danışmağı Musa bəyə təklif etdim (Burda, yeri gəlmişkən deyək ki, bir ştrix var - əgər getməmiş bacıların azacıq maya əldə etdikləri, Karçkananinin ucqar bir yerinə soxulduqları, sakitcəsinə sələmçiliklə məşğul olduqları Türkiyə kimi belə bir narahat ölkədə, onlar hər tərəfdən kürd quldurlarının əhatəsində olduqlarından qətiyyətlə təşvişə düşürlər. Bu kiçik fakt kürdlərin burda heç də o qədər qorxulu olmadığına sübut deyilmi? Kimsəsiz bacılar, şübhəsiz ki, öz vətənlərini yaxşı tanıyırdılar və onların azacıq mayalarını daim oğurluq təhlükəsinə məruz qoyan kürd quldurlarının yuvalarını Konstantinopolun küçələrinə dəyişməkdən qorxmurdular).

Mənə qərribə gəlir ki, söhbət çox tez qurtardı. Musa bəy bildirdi ki, indi onun 15 lirəsi yoxdur, ona görə də onlara veksəl təklif edib dedi: "Onda mən tələb olunan qəbz konsulluğun tərcüməçisinin adına göndərəm". O, daha etiraz edə bilmədi. İki həftədən sonra pul verildi. Pulu alanda böyük bacı kömək üçün mənə müraciət edərkən uzun müddət ona rədd cavabı verdiyimi xatırlatdı.

Kürd quldurlarını və bəzi hallarda onların ermənilərə münasibətini təsvir edən kiçik təfəsilat belədir.

1895-1896-cı illərdə kürdlərin ermənilərə qarşı hərəkəti ərzində kürdlər özlərinin vəhşi xasiyyətlərini göstərdilər. Bunu yalnız bir tərəfdən, belə demək olarsa, zəhri tərəfdən nəzərdən keçirmək olmaz. Yadda saxlamaq lazımdır ki, əgər müsəlman öz ölmüş qohumuna görə müsəlmana qana qanla cavab verməyi özünü borclu hesab edirsə, onda bəs kürdlər və müsəlmanlar, ümumiyyətlə, qiyamçı xristianlardan necə qisas almalıdırlar. Öldürəndən sonra onlar xristianları doğram-doğram edir, həm də meyitlərini lap biabırçı şəkildə eybəcər hala salaraq təhqir edirdilər.

Şəxsi müşahidələrimə görə, 1895-ci ildə belə vəziyyətlərdə kürdlərin ermənilərə münasibəti haqqında öz fikrimi qısaca və dürüst ifadə edə bilərəm. Mən bu məlumatları yalnız tamamilə qənaətbəxş hesab etmirəm. Hətta Türkiyənin bəzi rayonlarında ermənilər və kürdlər son dərəcə mehriban yaşayırdılar. 1895-ci ildə vəziyyət kəskin surətdə dəyişdi. 1897-ci ildən başlayaraq ermənilərin kürdləri əsəbiləşdirdikləri yerlərdə hər iki xalqın birgə yaşayışı yavaş-yavaş öz adı yoluna düşdü. Erməni başçıların anarxist fəaliyyətləri davam edən yerlərdə isə erməni məsələlərinə görə kürdlərin qəzəbi Türkiyə müdiriyyətini yeni-yeni çətinliklər qarşısında qoyaraq soyumaq bilmir. Nəhayət, hal-hazırda erməni xadimlərinin heç olmasa, kürdlərin müəyyən hissəsini öz tərəflərinə çəkmək arzusunu ifadə edən bəzi yeni dəlillərini göstərmək olar. Bu, onların fəaliyyətinin hələ lap az görünən tamamilə yeni bir üsuldur.